

Мекебаев Талғат¹, Құмғанбаев Жандос²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, тел.: +7 701 710 6347

²тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhankum0186@mail.ru, тел.: +7 701 986 3030

**АҚПАН ТӨҢКЕРІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
УАҚЫТША ҮКІМЕТ БИЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ**

Мақалада Ақпан төңкерісінің әсері және Қазақстандағы Уақытша үкімет билік органдарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қарым-қатынасы қарастырылған. Айталық негізінен Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Мұсылмандар комитетті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенді. Ал, осы ұйымдардың ішінде негізінен Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ комитеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комиттері сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір зерттеушілер бұл ұйымдарды оқшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қол шоқпары болды деген сипатта көрсетіп айтып келді. Бірақ бұл ұйымдардың негізінен Уақытша үкіметпен қарым-қатынасы жағымды сипатта болған, мақалада олардың өзара байланысы туралы баяндалады. Сонымен қоса мақалада Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіру, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру міндеті туралы айтылады. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе көтерілістің ауыр салдарын жою шаралары да қарастырылады.

Түйін сөздер: Уақытша үкімет, Түркістан комитеті, Ақпан төңкерісі, Қазақ комитеті, Мұсылман комитеті.

Mekebayev Talgat¹, Kumganbayev Zhandos²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, tel.: +7 701 710 6347

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhankum0186@mail.ru, tel.: +7 701 986 3030

**The relationship of the authorities of the
Temporarily Government with organizations in Kazakhstan**

The article discusses the influence of February Revolution and the relationship of the authorities of the temporarily government in Kazakhstan with political organizations. To carry out its policy of the temporarily government was based on the Kazakh Committee and the Committee of Muslims. From these basic structures of the organization supporting the authority of the temporarily government were Kazakh Committee and the Committee of Muslims, as well as such national and religious organizations, such as Uighur, Dungan (Taranshy-Dungan), Kyrgyz county committees. Some researchers describe these organizations as separate national entities, which serve as an instrument of power of the temporarily government. But the relationship between the temporarily government and these organizations have been positive, the article provides an analysis of the process. Also, according to the tasks of the temporarily government in Zhetysu in 1916 to resolve the ethnic conflict and the conclusion of peace and harmony.

Turkestan Committee also at the meeting of temporarily government April 25, 1917 raised the issue of inter-ethnic conflicts in Zhetysu and considered measures to eliminate the consequences of heavy uprising.

Key words: Temporarily government, Turkestan Committee, February revolution, Kazakh Committee, Committee of Muslims.

Мекебаев Талғат¹, Құмғанбаев Жандос²

¹кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: talgat.mekebaev@kaznu.kz, tel.: +7 701 710 6347

²кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhankum0186@mail.ru, tel.: +77019863030

Февральская революция и взаимоотношение органов власти Временного правительства в Казахстане с общественно-политическими организациями

В статье рассматривается влияние Февральской революции на взаимоотношение органов власти Временного правительства в Казахстане с общественно-политическими организациями. Для осуществления своей политики Временное правительство опиралось на Казахский комитет и комитет Мусульманов. Из этих организаций основными структурами, поддерживающими власть временного правительства, были Казахские комитеты и комитеты мусульман, а также такие национальные и религиозные организации, как уйгурские-дунганские (Тараншы-дунган), Киргизские уездные комитеты. Некоторые исследователи описывают эти организации как обособленные национальные структуры, которые служили орудием власти временного правительства. Но взаимоотношения между временным правительством и этими организациями были положительными, в статье дается анализ этого процесса. А также говорится о задачах Временного правительства в Жетысу в 1916 году по урегулированию межнационального конфликта и заключению мира и согласия. Туркестанский комитет также на заседании Временного правительства 25 апреля 1917 года поднимал вопрос о межнациональных конфликтах в Жетысу и рассматривал мероприятия по ликвидации последствий тяжелого восстания.

Ключевые слова: Временное правительство, Туркестанский комитет, Февральская революция, Казахский комитет, Мусульманский комитет.

Кіріспе

XX ғасырдың басы еліміз үшін аса маңызды тарихи кезеңдердің бірі болып табылады. Дәл осы тарихи кезеңде орын алған саяси оқиғалар Қазақстандағы қоғамдық саяси ойдың дамуына және озық ойлы зиялыларының қалыптасуына белгілі дәрежеде ықпал етті. Патша үкіметінің жүргізіп отырған саясатының олқылықтары мен ішкі әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтары жаңа саяси жүйенің орнауына түрткі болды. Жаңа саяси жүйенің орнауы әсіресе 1917 жылғы ақпан төңкерісімен тығыз байланысты. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «...Ақпан революциясы нәтижесінде монархияның құлауы Қазақстандағы саяси жағдайды түбірімен өзгертіп жіберді. Қазақ халқы бұл тарихи оқиғаны қуана қарсы алып, саяси өмірге белсене атсалысты» деп баға береді (Назарбаев, 2003: 169). Рас аталмыш тарихи оқиға ел өмірінің өзгеше қарқын алып, ұлт зиялыларының жаңа толқынының қоғамдық-саяси қызметінің белсенді бола түсуіне жағдай жасады. Алайда еліміз егемендікке қол жеткізгенге дейін бұл оқиғалардың шындығы жасырылып, ұлт тари-

хына қатысты негізгі мәселелері бұрмаланып келді.

1917 жылғы Ақпан төңкерісі нәтижесінде өмірге келген Уақытша үкіметтің Ресей империясы, әсіресе, оның құрамындағы отарлық тәуелділікте болып келген ұлттардың тарихында алатын орны, жаңа биліктің орталық және жергілікті мекемелерінің ұлт мәселесінде ұстанған позициясы, нақты қызметі арнайы ғылыми талдауға алынған жоқ. Ал бұл мәселені іргелі, жан-жақты талдай алмай, 1917 жылдың соңына қарай большевиктер партиясының Қазақстан сияқты шет аймақтарда билікке келу себебін терең ұғыну мүмкін емес.

Ақпан төңкерісінен кейінгі уақыт империя көлемінде, соның ішінде қазақ жерінде де ұлт-азаттық қозғалыстың өрлеуі, жаңа сатыға көтерілу кезеңі болды. Қазақ қоғамының ең өзекті мәселелерін талқылаған уездік, облыстық және жалпы – қазақ съездерінің болып өтуі, ұлттық әрекеттің көрінісі болған қазақ комитеттерінің өмірге келуі, Алаш партиясының ұйымдастырылуы, Алаш автономиясын жария еткен Алашорда өкіметінің сайлануы және басқа тарихи оқиғалар соның айғағы болатын.

Міне, осыған байланысты қазақ халқының, оның зиялыларының Уақытша үкіметке, оның басқару орындарына қатынасын, ол қатынастың қалыптасу және өзгеру динамикасын талдап көрсету тарих ғылымының бірден-бір міндеті болып табылады.

Ғасырлар бойы отаршылдық саясаттың өктемдігімен мемлекеттік басқарудан шеттетіліп, азаматтық құқықтары аяқ асты болып келген қазақ халқының өкілдері жаңа билік жүйесіне араласа бастайды. Уақытша үкіметтің билік орындарында комиссарлық қызмет атқарып, сондай-ақ жер, азық-түлік комитеттерінде, білім беру, денсаулық тағы басқа жүйелерде қызмет еткен қазақ зиялылары халықтың өзін-өзі басқара алатындығын, өз ұлттық мәселесін өзі шеше алатындығын көрсетуге ұмтылды.

Рас бұл мәселе тарихтың түрлі кезеңінде зерттеушілер тарапынан қарастырылып, жазылды. Қазақстандағы Уақытша үкімет орындарының құрылуы және олардың қызметі жөнінде алғаш жазылған еңбектердің авторлары қазақ зиялылары болды (Жайсанбаев, 1917: 234). Олар қазақ тілінде шығатын басылымдар арқылы өмірде болып жатқан өзгерістерге байланысты өз пікірлерін білдіріп отырумен бірге өздері де жаңа билік орындарының қызметіне белсене араласты.

Билік органдары және қоғамдық-саяси ұйымдар

Ақпан төңкерісі елде саяси жүйені өзгертіп, республикалық құрылысқа көшуге жағдай жасаумен қатар, империяның орталығында да, сондай-ақ кең байтақ жерлерде созылып жатқан ұлттық отар аймақтарда да барлық саяси күштердің, қоғамдық ұйымдардың жанданып, бұқаралық сипат алып, әрекет етуіне өз ықпалын тигізді. Осының нәтижесінде елде азаматтық келісімге келуге белгілі бір мүмкіндіктер туды. Алайда, Қазақстанда жергілікті өкімет биліктері туралы мәселе күрделі, әрі ұзаққа созылған процесс болды. Жергілікті өкімет органдарының құрылу уақыты жергілікті өзгешеліктерге де байланысты жүрді. Бұл өзгешелікті жалпы белгілі бір уезд, облыстағы тұрғындардың саяси белсенділігімен, халықтың ауыз бірлігінің мықтылығымен, оқыған, зиялы азаматтардың (ел басқаруға жарайтын) басымдылығымен тағы басқа байланыстыруға болады. Мәселен, Қазақстанның Семей облысында Сырдария облысына қарағанда қазақтардың үкімет органдарына, өзге де саяси қоғамдық ұйымдар

құруға қатысуы қызу жүрді. Сырдария, жалпы Түркістандағы саяси ахуалға М. Шоқайдың берген бағасы бұл жағдайдың себебін аша түседі, «Революция бізге еркіндік пен ұлттық белсендікке жол ашатындай көрінді. Бірақ, ұзақ жылдар қараңғыда отырған кісінің жарыққа шыққанда көзі қамасатыны сияқты талай заманнан бері патшаның отарлық саясатының қапасында тұншыққан біз революция алып келген бостандықтың жарығына шыққанда көзіміз қамасып, бірден жол тауып кете алмадық. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарактырып, көп сандалдық. Дәрменсіздігіміз бір тобымызды орыс революцияшыл демократиясына еруге мәжбүр етті... екінші тобымыз, көпшілігіміз, саяси табысқа дұғамен жетеміз дегенге сенетін... Әрине, мұның екеуі де қате еді» (Шоқай, 1992). Жөн біледі деген оқыған азаматтардың бір пікірге келе алмауы, бірлесіп күреспеуі нәтижесінде көп партиялар, түрлі ұйымдар құрылып, Түркістандағы азаттық үшін күреске кері әсерін тигізді. Енді 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін түрлі ұлттық, қоғамдық негізде құрылған ұйымдар мен үкімет органдарының қарым-қатынасы мәселесіне келейік.

Ақпан төңкерісі Ресей империясының барлық саяси жүйесіне тән дағдарыстың заңды нәтижесі болды. Патшалық тәртіптің құлауы елде сапалық тұрғыдан жаңа саяси жүйе құруға мүмкіндіктер туғызды. Империяда бұрыннан орын алып келген «біртұтас және бөлінбес Ресей» идеясы мен соған негізделген мемлекеттік саясатқа сызат түсе бастады. Ақпан жеңісінен кейін жаңа таптық, әлеуметтік, ұлттық және партиялық мақсат-мүдделерді, көп жағдайда бір-біріне қарсы болған мақсат-мүдделерді, жақтайтын күштер саяси күрес аренасына шықты (Нүрпейсов, 1995). Елдегі шешімін күткен ұлттық автономия, жер, азық-түлік, оқу-ағарту, тіл, дін тағы басқа толып жатқан мәселелерді өз міндет-мақсаттарына, бағыт-бағдарламаларына арқау еткен қоғамдық-саяси ұйымдар, ұлттық құрылымдар өкімет органдарымен өз мүдделерін жүзеге асыруда қарым-қатынасқа түсті. Бүкіл империя көлемінде Ресейде халық бұқарасын көптеп қамтыған демократияның қалыптасуына осы мезгілде жол ашылған еді. 1917 жылғы ақпан мен наурыз айларында қазақ қоғамында Уақытша үкіметтің өз билігін толық жүргізуге заңды құқы да, не күші де болған жоқ, ал қазақ басшылары тәуелсіз аймақ орнату мақсатында кең қолдауға ие болып, экономикалық тұрғыдан өзін-өзі басқару мәселесін шеше алмады. (Ол-

көтт, 1994) 1917 жылы осылайша Қазақстанда қалыптасқан саяси вакуумды толтыруға түрлі саяси топтар ұмтылды. Себебі Уақытша үкімет бар билікті Құрылтай жиналысына қалдырып, толық мағынасындағы заңды үкімет орны бола алмады. Осыған байланысты жергілікті үкімет билігі де үлкен қиындықтармен шешіліп жатты. Орталықта да, жергілікті жерлерде де, өкімет орындарының құрамы үздіксіз өзгеріс күйін кешіп, ол үшін әртүрлі ұйымдар мен құрылымдар, саяси партиялар өзара күресті жандандыра түсті.

Орталықта қатаң әрі жүйелі құрылған билік жүйесінің болмауын мына жағдайлардан көреміз. 1917 жылы наурызда Уақытша үкімет жаңа заңдар жобасын шығаратын, үкімет пен министрліктер арасында тұрған дәнекер іспетті заң мәжілісін (юридическое совещание) құрды, 25 мамырда Құрылтай жиналысына сайлау заңын әзірлейтін Ерекше мәжілісін (Особое совещание) құрып, оның төралығына белгілі заңгер Ф.Ф. Кокошкинді сайлады. Күзге қарай Уақытша үкімет конституция жобасын жасау үшін заң мәжілісінің Ерекше комиссиясын құрып, оның төралығына профессор Н.И. Лазеревскийді тағайындады. 1917 жылдың мамыр айында үкімет жаңадан 4 министрлікті құрды: еңбек, азық-түлік, мемлекеттік бақылау, почта және телеграф. Тамыз айында оған дін министрлігі қосылды. Осылайша көктем мен жазда мемлекеттік аппарат толықтырыла түсті. Оның қатарына экономикалық Кеңес және экономикалық Бас комитет, Қорғаныс комитеті, Бүкілресейлік кітап палатасы, милиция істері жөніндегі Бас басқарма, Әскери министрлік комитеті, шетелдермен қатынас Бас басқармасы қосылды. Тамыз айында Уақытша үкімет «армия мен флоттың өмірінде саяси жұмыстың маңыздылығын ескеріп», әскери министрліктің құрылымындағы қызметкерлер санын үш есеге көбейтті (Сенин, 1993). «Ресей тарихында бірде-бір патша өкіметі Уақытша үкімет сияқты шығын шығаруға соншама қолы ашық болған емес», (Государственное совещание (12-15 августа 1917 года. Стенограф) – деп мәлімдейді орталықтағы Мемлекеттік мәжілісте қаржы министрі Н.В. Некрасов. Орталықта болып жатқан басқарудағы тұрақсыздық, көп жүйелілік жергілікті жерлердегі ахуалдарға да әсер етпей қоймайды. Халық уақыт өте, әрбір қадамын басқан сайын қала комиссары, милиция комиссары, ұлттық топтардың тағы басқа комиссарларға жолығатын болды. Комиссарлар мен комитеттер Уақытша үкімет тұсында

ең сәнді, әрі танымал атауға ие болады. 1917 жылғы Ресей жалпы мемлекеттік, қоғамдық, жеке адамдардың бірлестігі және басқа жіктелуі қиын институттардың тізбегін дүниеге келтірді. Олардың барлығы өзара күрделі байланыста болып, қоғамдық-саяси өмірге үлкен әсерін тигізді (Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг)). Ал Қазақстанда Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Казак комитеттеріне, Мұсылмандар комитеті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенеді. Ал, осы ұйымдардың ішінде Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ мемлекеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комитеттері (Прижевальск, Пішпек уездері Жетісу облысы құрамында болды) сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір кеңестік зерттеушілер бұл ұйымдарды окшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қол шоқпары болды деген сипатта көрсетіп келеді. 1917 жылдың наурыз айынан бастап жер-жерлерде бой көтере бастаған Қазақ комитеттері, мәселен, Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Алайда Қазақ комитеттері өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттеріне мүше болып кіріп, ұлттық мүддені қорғады. Себебі, оның ұлттық саясатын қазақ съездері бекітіп, бағыт-бағдарлама беріп тұрды. Орал облыстық Қазақ атқару комитетінің Жарғысында ұйымның мақсаты қазақ халқын жаңа құрылыстың негіздерімен таныстыру және оны жүзеге асыру, Құрылтай жиналысына әзірлеу делінеді. Осы құжатта Қазақ комитеттерінің Уақытша үкіметтің жергілікті ұйымдармен қарым-қатынасы былайша айқын көрсетілген: «Комитеттер (қазақ) өзінің қызметіне қатысты мәселелер бойынша өзара, сондай-ақ, басқа мекемелермен және ұйымдармен қарым-қатынаста болды. Облыстық Қазақ комитеті өзінің өкілдерін Оралдағы атқару комитетіне, болыстық және ауылдық комитетке екі өкілден делегат жібереді. Облыстық Қазақ атқару комитеті Орал облыстық атқару комитетімен, уездіктер – уездік атқару комитетімен қарым-қатынаста болады» (Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг)). Қазақ комитеттерінің ұсынуы бойынша үкіметтің жергілікті органдары құрамына кіргендер қазақ қоғамына байланысты мәселелерге тікелей араласып, көбіне істің қазақтың пайдасына шешілуіне септігін тигізді. Семей облыстық Делегаттар Кеңесі

құрамына Қазақ комитеті атынан өкіл болып кірген Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, Б. Сәрсеновтар қазақ арасындағы шешілмей жатқан мәселелерді көтеріп, түйінін табуға талпынды. Мәселен, Алаш қаласының дербестік мәселесін, астық жинауға жіберілген қазақ жігіттеріне төлем ақы белгілеу, ел ішінде уездік комиссариаттар құру үшін қазақ комиссарларын жіберу тағы басқа күн тәртібіне қойды (ҚР ОММ. 14-қ., 3-т., 2-іс, 21-п.). Отарлық аппарат шенеуніктері мен ұлттық интеллигенция өкілдері арасында қырғи-қабақтық пен келіспеушіліктер де болмай қойған жоқ, мұндай жағдайлар Оралда, Қостанайда, Қарқаралыда тағы басқа жекелеген қалаларда орын алды (Нүрпейсов, 1995). Комиссарлар мен атқару комитеттері қазақ комитеттері қойған талаптарға жүрдім-бардым қарап, уақытында шешпей, созбаққа салды, шешсе де негізінен өздеріне қолайлы тұрғыдан шешті. Әйтсе де, жергілікті халық өзінің талаптілегін осы қоғамдық негізде құрылған мекемелер арқылы іске асыруға ұмтылды. Жетісу, Сырдария Қазақ комитеттеріне жергілікті халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, әсіресе, жер мәселесіне байланысты шағымдарды қардай борады (Махаева, 1995). Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымырластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе көтерілістің ауыр салдарын жою шараларын қарастырады. Осы мәселеге байланысты Түркістан комитетінің жергілікті халықтың жайын жақсы білетін 2 мүшесі – М. Тынышбаев пен О. Шкапский Жетісуға жіберіледі. Оларға халықтар арасында өзара сенімді орнату, қалыпты тұрмыс жағдайын жасауға ықпал ету тапсырылады. О.А. Шкапский Жетісуді жақсы білетін, тәжірибелі түркістандық еді. Ол 1905 жылы Алматыда құрылған қоныс аудару мекемесінің бастығы болып қызмет те істеген. Жерге орналастыру басқармасының меңгерушісі Шванебахқа Жетісу облысында қазақтардың басы артық жері жоқ екендігін қызмет орны мен мансаптан айырылып қаламын деп қорықпай алғаш ресми мәлімдеген де осы О.А. Шкапский еді (Бөкейханов, 1994). Ал М. Тынышбаев

осы Жетісу өлкесінде туып, өскен, білім алған, жергілікті тұрғындардың әдет-ғұрпы, тұрмыс жайын жете білетін азамат тұрғын М. Тынышбаевты тек жергілікті қазақтар ғана емес, орыс тұрғындары да жақсы білетін, сыйлайтын. М. Тынышбаевтың екі халықтың да сеніміне ие болғандығына орыс халқы атынан комитет төрағасы Зиминнің М. Тынышбаевты тұтқындар мәселесін шешуге арнайы жіберілуін сұраған жеделхаты (Тынышпаев) да дәлел. Жетісудағы 1916 жылы көтеріліс зардаптарын жою Уақытша үкімет органдары қызметкерлеріне де, Қазақ комитеті сияқты ұлттық негіздегі қоғамдық ұйымға да оңай соққан жоқ. Мысалы, 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін 24 наурызда құрылған Жетісу қазақтарының атқару комитеті Қытайдан қайтқан қазақ-қырғыздың жағдайымен санаспастан, олардың мүддесін ескерместен, тек біржақты талаптар қойып, «Қазақ халқы 1916 жылғы көтерілістің шығындарын өтемесе және ендігәрі орыстарға қазақтардың тимеуіне кепілдік берілмесе, осы айтқаны орындалмаса, бейбітшілік тек жаңа ұрпақтар кезінде ғана болуы мүмкін» дегенді ашық қойды (ҚР ОММ 9-қ., 1-т., 99-іс, 1-п.). Жетісу қазақ комитеті Ресейдің қазақтар партиясы бағдарламасын қуаттап, қазақтардың томаға-тұйық, сословиелік ұйымын сақтауға, қазақтардан «әділетсіз» алынған жерлерді қайтаруға, қазақтар автономиясының жеріне ешкімнің қолы тимеуіне тағы басқа қол жеткізу қажеттігін негіздеп жатты.

1917 жылы Жетісу казак әскерлері құрамында 45 мың адам, 681 мың десятина жер бар еді. Комитетте Уақытша үкіметті жақтады және палаталы атқарушы билігі бар, парламенттік республиканы жақтады (Абдиров, 1994). Қазақтар арасында саяси дифференция өте жай жүрді, еңбекші казактардың көбі офицер-казак билеушілері ықпалында болды.

Уақытша үкімет органдары казактар комитетімен, жалпы олардың құқықтарымен санасып отырды. Талай жылдар бойы отарлық тонаушылық пен зорлық-зомбылық жағдайында тәрбиеленген орыстық азшылдық санасында жергілікті халықтан гөрі ұлттық үстемдік жөнінде пікір енгізіліп, бұратана халықтан қажет нәрсенің бәрін тартып алуға болады деген сенім қарапайым құқық дәрежесіне жетті (Сафаров, 1921). Расында, Уақытша үкіметтің жергілікті басқару орындарында, мысалы, переселен мекемелерінде патша үкіметі тұсында отарлық саясаттың қолшоқпары болған чиновниктер аз емес тұғын. Олар жаңа үкімет тұсында да бұрынғы «бұратана есебінен шешу» позициясын

жалғастыра берді. Жаркент уезінде қоныс аудару мекемесін басқарған Войшивилло деген чиновник Уақытша үкімет тұсында да ескі әдетінен айырылмай, қазақтардың жерін заңсыз орыс тұрғындарына беріп, жергілікті тұрғындарды астық пен пішеннен қаққан (ҚР ОММ. 9-қ., 56-і с, 1-п.). Кереку уездік комиссары Кайдалов та майданнан қайтып келе жатқан қазақ жігіттерін орынсыз тексеріп, жеке заттарын жөнсіз алып, олардың жеке бас құқықтарын бұрмалауға жол берген. Семей облыстық атқару комитеті бастығы Ляшкевичтің (қазақ комитетінің өтініші бойынша) жасаған ескертпесіне қазақтардың өтірігінің бірі деп кекесінмен жауап қайтарады (ҚР ОММ. 992-қ., 1-т., 3-і с, 3-10, 215-216-п 6). Үкімет тарапынан ешқандай қағажу көрмеген солдаттар Пішпек уезіне қарасты Георгиевке селосында да өз беттерінше тінту жүргізіп, елдің дүние-мүлкін тонап, ақшаларын тартып алып, бірнеше адамды бір түнде қырып салған (ҚР ОММ. 9-қ., 1-т., 90-і с, 51-п.). Жетісудағы қанды оқиғаларға байланысты облыстық қазақ комитетінің төрағасы И. Жайнақов бастаған қазақ зиялылары қанішірлердің жазаға тартылуын талап етіп, облыстық, одан қалды, Түркістан комитетіне сұраулар салды. Жетісудағы жағдайға байланысты 1917 жылы қазанда Пішпекте 4 мұсылман ұйымы: Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитеті, «Щуро-и-ислам» мұсылмандар комитеті, дүнгендердің «Егінші» одағы және «Бұқара» одағы мүшелері бірігіп Кеңес өткізіп, уақытша үкіметтің жергілікті өкімет органдарының барлық ескерту шараларына қарамастан орыс азаматтарының зорлық-зомбылық әрекетінің тоқтамай тұрғандығын баса көрсетті. Солдаттардың соңын ала шаруалар да, былтырғы төгілген қанның кегін аламыз деп, қарулы тобыр құрып, жүгенсіз қимыл-әрекеттердің аумағын кеңейте түскенін ашына мәлімдеді. Жүгенсіздікке қарсы күресуге өкімет органдары мен ұлттық ұйымдардың шамасы келмей тұрғандығы әскери шенділердің қарамақайшы іс-қимылынан деп көрсетті [8]. Қоғамдық ұйымдардың бұл біріккен Кеңесі Түркістан өлкелік комитеті О. Шкапский мен әскери комиссар Ивановтан көмек сұрап, облыстағы мұсылмандар мәселесіне жауапкершілікпен қарауға шақырады. Уақытша үкіметтің жергілікті билік органдары мен ұлттық, мұсылмандық ұйымдар, өзге қоғамдық-саяси бірлестіктер бас қосып, күш біріктіре жол табуға тырысқан әрекеттері орталық өкіметтің қолдауын таппады.

Мысалы, селолық комитет мүшелерінен Уақытша сот құрып, орыс бандасын

ауыздықтауды тездетейік деген Түркістан өлкесі комиссары М. Тынышпаев пен О. Шкапскийдің ресми 2 рет жасаған ұсынысына Юстиция министрлігі еш жауап қатпады.

Осылайша, барлық маңызды, ұлттық мәні бар істердің орталыққа барып тұйықталып қала беруі ұлттық ұйымдарды мәселені дербес шешуге итермеледі. Мұндай дербестікке ұмтылу Жетісу жағдайында өз адамдарынан тұратын сот құрылымдарын құруға талпынушылықтан байқалады. Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитетінің төрағасы К. Әлімбаев комитет төралқасы өзінің құрамынан білімді де тәжірибелі адамдарын шығарып, халыққа жайлы сот жасауды қажет деп тапқанын, сөйтіп әкімшілікке қоса сот қызметін қатар алып жүруді өтінсе, Жаркенттегі тараншы-дүнгендердің уездік мұсылман комитеті шарифатты білетін, әрі білімді азаматтардан сот билігін құруға рұхсат сұрады (Махаева, 1995). Бірақ, Түркістан комитеті: Пішпек уездік қырғыз-қазақ уездік комитетінен өкімет органын жасауға соғадь», - деп жауап қайтарады (ҚР ОММ. 9-қ., 1-т., 86-і с, 26-п.).

Облыстық көлемде қазақ арасындағы мәселелерді қарау үшін Семейде облыстық қазақ соты құрылды. Жергілікті жерлерде қазақ соттарын құруға талпынушылық дербестікке ұмтылудан, әрі қазақ мәселесінің шешілуі ұзаққа созылудан, немесе мүлдем жауапсыз қалудан туындаған еді.

Әйтсе де, ел арасындағы кей жұмыстар Уақытша үкіметтің атқару комитеті мен ұлттық құрылымдардың күш біріктіруімен шешімін тауып жатты. Үржар уездік атқару комитеті ат ұрлау мәселесін шешу үшін барлық болыстардан 2 делегаттан және Үржар бөлімшелік қазақ комитетінен өкілдер қатыстыра отырып шешуге алғашқы ұсынысты жасап, біршама істерге ұйытқы болады. Аталған мәселені шешуге Үржар мұсылмандарының біріккен комитетінің төрағасы Салық Аманжолов өзін заңгер ретінде, әрі халықтық тәжірибені жақсы білетіндігімен көзге түседі (ҚР ОММ. 22-іс, 67-70-п.).

Қорытынды

Уақыт өте келе Уақытша үкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай берді. Пәрменді биліктің болмауынан құрамына әртүрлі қоғамдық ұйымдар кірген делегаттар Кеңесі, қоғамдық қауіпсіздік комитеті, Кеңестердің Кеңесі тағы да басқа құрылымдар жергілікті өкімет билігін жүзеге асыруға тырысты. Барлық

ұйым өкілдері бас қосқан ортада жергілікті мәселелер бойынша түрлі істер қаралып, тиісті шешімдер қаралып жатты. Алайда, қазақ халқы үшін өмірлік маңызы бар жер, автономия, тіл тағы басқа мәселелер құрылтай жиналысына дейін қалдырыла берді. Уақытша үкіметтің Қазақстандағы жергілікті билік органдары мен қазақ комитеттері, мұсылмандық комитеттер, қазақ комитеттер тағы басқа ұйымдардың қарым-қатынасы өзара үйлесімге, әрі қайшылыққа толы еді. Мұндай екі жақты байланыстың себебі, біріншіден, аталған ұйымдардың бәрі де Уақытша үкіметті қолдады, қуаттады, екіншіден, жергілікті мәселелерді, нақтырақ айтсақ, ұлттық зәру мәселелерді шешуде қайшылықтар, талас-тартыстар көп болды, ортақ тұжырымдар жасау қиынға соқты. Уақытша үкіметтің жергілікті билік орындарындағы комиссар Кайдалов, Во-

йшивилло сияқты кертартпа күштер билікті қолға жиып ұстағысы келсе, жергілікті халықтан тұратын қоғамдық негіздегі ұлттық ұйымдар өздеріне тиісті істерді дербес шешуге ұмтылды. Осындай қайшылықтан туындаған өмірлік мәні бар мәселелердің құрылтай жиналысы қарауына қалдырыла беруі халықтың тағатын тауысты. Қазақтың ұлттық мәселелері, уақыт өте келе, тек автономияға қол жеткізгенде ғана шешілетіндігі айқындала түсті.

Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымыраластыру, өзара ынтымақпен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2003). Тарих толқынында. Алматы.
 Жайсаңбаев Ж. (1917). Қолайлы комитет ашу //Сарыарқа газеті. №9.
 Шокай М. (1992). Түркістанның қилы тағдыры / құрастырған Б. Серікбайұлы. Қошым-Ноғай. Алматы.
 Нұрпейсов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы.
 Олкотт М. (1994). Қазақтар // Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы.
 Сенин А.С. (1993). Либералы у власти. История повторяется? // Кентавр. – №2.
 Государственное совещание (12-15 августа 1917 года. Стенограф).
 Общественные организации в политической системе России (1914-1918 гг.).
 ҚР ОММ. 14-к., 3-т., 2-іс, 21-п.
 Махаева А.Ш. (1995). Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1917 ж. – маусым 1918 ж.). Алматы.
 Бөкейханов Ә. (1994). Шығармалар. Алматы.
 Тынышпаев М. (1992). Великие бедствия. – Алматы: Жалын.
 ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 99-іс, 1-п.
 ҚР ОММ. 39-к., 2-т., 243-іс, 46-49-п.
 Абдиров М.Ж. (1994). История качества Казахстана. – Алматы.
 Сафаров Г. (1921). Колониальная революция (опыт Туркестана). – М.
 ҚР ОММ. 9-к., 56-іс, 1-п.
 ҚР ОММ. 992-к., 1-т., 3-іс, 3-10, 215-216-п.
 ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 90-іс, 51-п.
 ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 86-іс, 26-п.
 ҚР ОММ. 22-іс, 67-70-п.

References

- Nazarbaev N.A. (2003). Tarih tolkynynda [In the stream of history]. Almaty.
 Zhaisanbaev Zh. (1917). Kolailly komitet ashy [Opinion committee] //Saryayka gazety. №9
 Shokai M. (1992). Turkistannyn kyly tagdyry kurastyrgan B. Sreikbaiuly Koshym-Nogai. – Almaty.
 Nurpeisov K. (1995). Alash ham Alashorda [Alash end Alashorda]. – Almaty.
 Olkot M. (1994) Kazakhtar // Esmagambetov K. Kazakhtar shetel adebietynde [Kazakhs in foreign literature.]. Almaty.
 Senin A.S. (1993). Liberaly u vlasti. Istoria povtoryatsya [The liberals are in power. Is history repeating itself?] // Kentavr.
 Gosudarstvennoe sovechanie. (12-15 avgusta 1917 goda).
 Obchestvennyye organizacii v politicheskoi sisteme Rossii. [Public organizations in the political system of Russia] (1914-1918 gg).
 KR OMM. 14-k., 3-t., 2-is, 21-p.
 Mahaeva A. Sh. (nauriz 1917 zh. – mausym 1918 zh.). Kazakh komitetteri: kuryly men kyzmety tarihy [Kazakh committees: the history of creation and operation].Almaty.
 Bokeyhanov A. (1994). Shygharmalar [compositions]. Almaty.

- Tynyshbaev M. (1992). Velikie bedstvyia [Great disasters].Almaty. Zhalin.
KR OMM. [PRORK] 9-k. , 1-t. , 99-is, 1-p
KR OMM. [PRORK] 39-k. , 2-т. , 243-is, 46-49-p.
Abdirov M.Zh. (1994). Istoria kachestva Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Almaty.
Safarov G. (1921) Kolonyalnaya revoliuciia (opyt Turkestana) [The colonial revolution (the experience of Turkestan).]. Moskva.
KR OMM. [PRORK]. 9-k., 56-is, 1-p.
KR OMM. [PRORK]. 992- k., 1-т., 3-is, 3-10, 215-216-p
KR OMM. [PRORK]. 9- k., 1-т., 90-is, 51-p.
KR OMM. [PRORK]. 9- k., 1-т., 86-is, 26-p.
KR OMM. [PRORK]. 22-ic, 67-70-p.